

ДААКЫБАЕВА А.Б.

КОСУ Бишкек.

ДААКЫБАЕВА А.Б.

КРСУ Бишкек.

ДААКУБАЕВА А.В.

ДИАЛОГДУК КЕПТИ КАЛЫПТАНДЫРУУ БОЮНЧА КӨНҮГҮҮЛӨРДҮН НЕГИЗГИ ТИПТЕРИ

Основные типы упражнений по формированию диалогической речи

The main types of exercises for the formation of dialogic speech

Аннотация. Макалада коммуникациянын эн негизги элементи болгон диалогдук кепти калыптандыруу боюнча көнүгүүлөрдүн типтери берилип, тилдик жана кептик коммуникативдик көнүгүүлөр А1, А2 деңгээлин үйрөнүп жаткан тайпалардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен берилет. Ошондой эле, диалогдук кепте сүйлөшүп жаткандардын психологиялык, эмоционалдык абалы тууралуу сөз болот. Берилген макаланын жыйынтыгы окутуучулар үчүн баалуу маалымат болуп эсептелет.

Урунттуу сөздөр: кырдаалдуулук, коммуникативдик көнүгүүлөр, реалдуу чындык, окутуучунун репликасы, имитативдүү көнүгүүлөр, репродуктивдүү көнүгүүлөр, орду алмаштырылган көнүгүүлөр, көнүгүүлөрдүн подсистемасы.

Аннотация. В статье описаны типы упражнений по формированию диалогической речи, которая является важнейшим элементом общения, и приведены языковые и речевые коммуникативные упражнения с учетом возрастных особенностей обучающихся групп уровней А1, А2. В диалоге также обсуждается психологическое и эмоциональное состояние собеседников. Результаты данной статьи являются ценной информацией для преподавателей.

Ключевые слова: ситуативность, коммуникативные упражнения, реальная действительность, реплика преподавателя, имитативные упражнения, репродуктивные упражнения, подстановочные упражнения, подсистема упражнений.

Annotation. The article describes the types of exercises for the formation of dialogic speech, which is the most important element of communication, and provides language and speech communication exercises, taking into account the age characteristics of students at levels А1, А2. The dialogue also discusses the psychological and emotional state of the interlocutors. The results of this article are valuable information for teachers.

Keywords: situationality, communicative exercises, reality, teachers remark, imitative exercises, reproductive exercises, substitution exercises, subsystem exercises.

Кептеги ой бөлүшүү грамматикалык формалар менен автоматтык түрдө колдоно билүүнүн жогорку деңгээлин божомолдойт. Кыргыз тилинде грамматикалык көндүмсүз ойду билдирүүгө эч мүмкүн эмес. Бирок, «тилдик-кептик» көнүгүүлөрдүн системасы грамматикалык көндүмдөрдү түзүүдө жетишерлик натыйжалуу болушу мүмкүн эмес [5].

Оозеки кепке үйрөтүүдө мүнөз жана принциптери боюнча көнүгүүлөрдүн түзүлүшүнүн өзгөчө каражаттары талап кылынат. Кыргыз тилди үйрөтүүнүн максаты – пикир алышууга, коммуникативдик ишмердүүлүккө, жана бул ишмердүүлүктү окутуунун негизи катары коммуникативдик көнүгүүлөрдүн болушунда.

Белгилүү болгондой, бардык эле көнүгүүлөр өзүнүн максатына дал келүүгө тийиш. Андыктан, коммуникативдик көнүгүүлөр мүнөзү боюнча коммуникациялык процесстин реалдуу касиеттерине, анын лингвистикалык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө барабар.

Бул иште тилдик коммуникациянын бардык касиеттери тууралуу сөз кылуунун кажети жок [1]. Алардын ичинен экөөнө гана токтоло кетебиз, анткени методисттердин кээ бирөөлөрү аларга токтолбой өтүп кетишет же болбосо туура эмес түшүндүрмө беришет, андыктан бул касиеттерди түзүү принципалдык мааниге ээ.

1. Тилдик белгилердин контексттик - кырдаалдык байланышы төмөндөгүчө: а) маалымат менен бөлүшүү ар дайым кеп алышуунун конкреттүү кырдаалдарында болот; б) маалыматтын бирдиктери өз ара тыгыз маанилеш (контексттик) байланышта болот [1].

Адатта методика тарабынан бул касиеттин биринчи жагынын бири гана колдонулат, мындан методисттердин көбү реалдуу чындыктын кырдаалдарын кайрадан түзүү кырдаалдуулуктун өзү деген тыянакка келишүүдө. Мындай кырдаалдуулуктун маанилүүлүгүн окутууда четке кагууга болбойт. Сабакта реалдуу чындыктын кырдаалдарын кайрадан түзүүнүн өзүн колдонуу мүмкүнчүлүгү көбүн эсе бир кыйла чектелери байкалбай койбойт. Мындан тышкары, кырдаалдуулуктун грамматикалык көндүмдөрдүн түзүлүп чыгышына өтө аз даражада өбөлгө түзөт, анткени көнүгүүдөгү автоматташтырылган грамматикалык форма жетишерлик кайталаланат. Биздин оюбузча, реалдуу чындыктын кырдаалы жана кептик кырдаал сыяктуу эки түшүнүктү так ажыратып алуу зарылчылыгы турат.

Негизи тил чындыкты чагылдырат эмеспи. Ошондуктан тилдин ар бир белгисине кырдаалдык маани таандык. Бирок сүйлөө пикир алышуунун ар бир моментинин кандайдыр бир конкреттүү кырдаалына көз каранды болот дегенди билдирбейт. Бир эле «Мен бүгүн көйнөк сатып алдым» деген сүйлөмдү каалаган реалдуу чындыктын кырдаалында, кинодо да, дүкөндө да айтууга болот, маектешүүчү көрсөтүлгөн жерлердин бардыгында «Жүндөн жасалганбы?» деп сурай алышы мүмкүн. Же болбосо сүйлөшүп жаткандардын бирөө «Мен баргым келбей жатат» деп айтып жатса, экинчиси «Сен кайда барышың керек?», «Баргын», «Сен эмне үчүн мурда барган жоксуң?» деп жана башка ушул сыяктуу суроо бериши мүмкүн, бирок сөзсүз түрдө ал «Бүгүн кар жаап койду» деп айтат. Анткени акыркы сүйлөм сүйлөшүп жаткандардын биринчисинин сөзү менен дал келбейт. Булар логикалык да, контексттик жактан да байланышпайт. Биринчи үч сүйлөм андагы «Мен баргым келбей жатат» деген сүйлөм менен байланышкан жана айкын болду, андан кийинки айтылган репликанын аркасында ачылып көрсөтүлдү.

Пикир алышуунун учурунда негизги белги кырдаалдык мааниси эмес, алардын бири-бири менен катыштыгы, корреляциясы эсептелет. Бул учурда коммуникация үчүн реалдуу чындыктын кырдаалы маанилүү эмес. Кепте чындыкты чагылдырган ойлор айтылууда. Ошондуктан чындыктын кырдаалдары кептин өзүнүн маанисинде камтылган. Окутуунун негизи болуп сабакта кептик кырдаалдардын да реалдуу чындыгынын кырдалдары менен бирге кайрадан түзүлүшү эсептелет деген тыянак чыгарууга болот.

Эми ушул түшүнүктөрдү түзүп көрөлү. Реалдуу чындыктын кырдаалы - анда катышкан жактардын да сүйлөшүүсү. Ал эми кептик кырдаал – кепте колдонулган тилдин белгилеринин логикалык контекст менен өз ара байланышкан жыйындысы. Кептик кырдаал сүйлөшүүнүн бирдиги болот. Бул нерсе аңгемелешип жаткандардын ортосунда эки элементтен турат:

а) суроо жана жооптун:

- Сен качан кетесин?

- Эртең.

б) сүйлөшүп жаткандардын бирөөсүнүн айтуусу жана экинчинин репликасы:

- Мен үйгө кетем.

- Күтө тур.

Же болбосо:

- Акматов үй сатып алды.

- Качан?

Кийинки диалогдогу кептик кырдаалдар өтө эле көп түрдүү, сүйлөшүп жаткандардын экинчисинин репликалары ар кыл сезимдерди билдириши мүмкүн. Демек, өз кезегинде экинчи репликалар биринчи сүйлөшүп жаткандын жаңы айткандарынын суроолоруна жооп берүүгө түрткү болот. Ушундан улам эки же андан көп адамдардын пикир алышуусунан диалог пайда болот. Ал эми алгачкы диалогдо суроо-жооптук көнүгүүлөрдүн түрүндөгү репликалар колдонулуп, кепке үйрөтүү методикасына таянат.тибиндеги. Суроолорго жооп болуп түшкөн репликалар окутуу процессинде негизги орунда болушу шарт. Жогорудагы кептик кырдаалдар коммуникациялык көнүгүүлөргө лингвистикалык негиз боло алат. Кептик кырдаалдардын келтирилген мисалдарында экинчи репликалар болгон фактынын кырдаалдарына кызыгуу менен («Качан?»), кыймыл-аракетти болтурбоо каалоосу менен («Күтө тур!») жана башка ушул сыяктуу жооптор менен тастыкталат.

Сүйлөп жаткандын коммуникативдик жагдайы. Адамдын кебинде айлана-чөйрөдөгү чындык чагылдырылат. Себеби жандуу сөздө сезимдердин бай гаммасы камтылып, сүйлөмдө чындык гана чагылдырбай, кырдаалга жараша сүйлөп жаткандын ал чындыкка болгон мамилеси кошо чагылдырылат.

Эгер сүйлөшүп жаткан адамдардын позициясында психологдордун айтымында адамдын чегин чече турган маселени түшүнүүсүн далилдеп: «ага эмнени жана кандайча айтарын, аң-сезимдүү кыймыл-аракетти түзүү мүмкүндүгүн билет» [1]. Мындан улам төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсе болот: адамдык кептин функцияларынын негизи болуп коммуникативдик функция эсептелет, сүйлөп жаткан процессте сүйлөп жаткан адам коммуникацияда болот. Андыктан коммуникативдик ишмердүүлүктө сүйлөп жаткандардын репликаларынын өзгөчө боектору пикир алышуудагы сезимдердин стимулу менен коштолот.

Биздин оюбузча, окутуу процессиндеги көнүгүүлөр пикир алышууда натыйжалуу болуу үчүн төмөндөгүдөй критерийлерди камтышы зарыл: *биринчиден*, автоматтык грамматикалык белги же структуранын болушу менен көнүгүүлөр кырдаалдык учурларды сүрөттөйт; *экинчиден*, окуучунун материалга болгон активдүү мамилесин камсыз кылышы, сүйлөп жаткандын адекваттуу маселесине, тиешелүү коммуникативдик маселесинин болушу менен аткарылышы; *үчүнчүдөн*, сүйлөп жаткандардын бири-бири менен пикир алышуусу адекваттуу мамиле менен коштолуусу зарыл; *төртүнчүдөн*, кыймыл-аракеттин аткарылыш ийгилиги – бул туруктуу көндүмдүн негизи, анткени алардын аткарылышын катасыз камсыз кылуу, ал эми кепте дайыма ката кетирүүгө жол берилип, кыймыл-аракет болуп эсептелбейт, анын натыйжасында динамикалык стереотип пайда болбойт.

Эки диалогду салыштыралы:

1. - Мен кечээ көйнөк сатып алдым.
- Жүндөн жасалганбы?

- Ооба. Мен дагы мурда ушундай алгым келген.
 - Жашылбы?
 - Жок, кара. Анча кымбат эмес – 1000 сом.
 - Ооба, чын эле арзан экен.
2. - Сен кечээ көйнөк сатып алдыңбы?
- Ооба, мен кечээ көйнөк сатып алдым.
 - Сен кандай көйнөк сатып алдың?
 - Мен жүндөн жасалган көйнөк сатып алдым.
 - Сен жашыл көйнөк сатып алдыңбы?
 - Жок, мне кара көйнөк сатып алдым.
 - Бул көйнөк кымбатпы же арзанбы?
 - Бул арзан көйнөк.
 - Сенин көйнөгүң канча турат?
 - Меним көйнөгүм – 1000 сом.

Мазмуну боюнча бул эки диалог окшош, бирок айтылуу формасы боюнча ар түрдүү. Өзүнчө алганда экинчи диалогдун ар бир сүйлөмү кепте болушу мүмкүн, бирок жалпысынан алганда, албетте, толук мүмкүн эмес. «Сен кечээ көйнөк сатып алдыңбы?» деген сыяктуу диалогдун биринчи суроосун өтө белгилүү кырдаалда гана берүүгө болот. Окуучунун көз карашы менен алганда, «А мен болсо дүкөндө кечээ болгон жокмун» деп жооп берүү толук логикалуу болор эле. Бирок бул учурда көнүгүү «түшүп калат» да, берилген белгилүү структураны же белгини автоматташтыруу үчүн көнүгүүнү түзүүнүн зарылдыгы жагынан алып караганда такыр алгылыктуу эмес.

«А мен кечээ көйнөк сатып алдым.» деген сыяктуу билдирүү – башка жагынан алып караган болсок. «Жүндөн жасалганбы?», «Өңү кандай?», «Качан?» ж.б.у.с. аңгемелешүүчүнүн ар кыл кырдаалдарында ушул сүйлөмдөрдүн логикалык контексти болушу менен ынанымдуу жооп берет.

Тигил же бул потенциалдуу жашырын билдирүүдө (сүйлөмдө) логикалык контексттин диапозону өтө кең экендигин эске алуу керек. Көптөгөн себептер менен бир эле окшош ойду айтуу ар кандай репликаларды туудурушу мүмкүн. Кайсы бир белгилүү грамматикалык форманын автоматизациясы тууралуу сөз болуп жаткандыгына байланыштуу, көнүгүүнү ар бир окуучунун репликасы бир маанилеш болгондой кылып түзүү керек. Башкача айтканда, логикалык контекст грамматикалык форманын багытындагы автоматизация үчүн зарыл, бирдей ачылышы керек.

Коммуникативдик көнүгүүлөрдүн мүмкүн болгон түрлөрүн карап чыгалы. Коммуникативдик көнүгүүлөрдү: түзүлүшү, аткарылыш ыкмасы, алардын багыты боюнча ажыратуу керек.

I Түзүлүшү боюнча коммуникативдик көнүгүүлөр 5ке бөлүнөт: 1) Эки мүчөлүү, окутуучунун жана студенттин эки репликасынан турган – кептик кырдаалдар; 2) Үч мүчөлүү көнүгүүлөрдө экинчи реплика биринчи аңгемелешүүчүнүн репликасын кайрадан талап кылат; 3) Улантылган эки мүчөлүү көнүгүүлөрдү көрсөтүп турган кеңейтилген көнүгүүлөр; 4) Багыттын комплексинин негизинде түзүлгөн бир нече кептик кырдаалдарды көрсөтүп турган комплекстүү көнүгүүлөр; 5) Бир грамматикалык тема менен байланышкан бир нече белгилерди колдонууга багытталган тематикалык көнүгүүлөр.

II Аткарылыш түзүлүшү боюнча коммуникативдик көнүгүүлөрдүн 4 түрүн ажыратууга болот:

- окшош коммуникативдик көнүгүүлөрдү аткарууда студент белгилүү ойду билдирүүдө окутуучунун репликасындагы тилдик формаларды табып жана аны өзгөртпөй туруп кепте колдонган *имитативдүү* түрү.

- грамматикалык белгинин же түзүлүштүн формаларына лексикалык бирдиктердин алмаштырылышы менен мүнөздөлгөн *орду алмаштырылган көнүгүүлөр*.

- сөздөрдүн тартибинин, этиштин жагынын, зат атоочтун жөндөмөсүнүн же санынын, этиштин чагынын жана башка ушул сыяктуунун өзгөрүшү менен белгиленип божомолдонгон *парафразалык коммуникативдик көнүгүүлөр*.

- белгилердин жана түзүлүштөрдүн мурунку көнүгүүлөрүндө студенттердин өздөштүргөн репликаларында калыбына келтирилишин божомолдогон *репродуктивдүү коммуникативдик көнүгүүлөр*.

III Багыттары боюнча коммуникативдик көнүгүүдө тигил же бул сезимди билдирет; ал эми милдети боюнча суроолуу, констаталык, терс жана буйрук деп бөлүүгө болот. Е.А.Быстрова көнүгүүлөрдүн типологиясын иштеп чыгууда көнүгүүлөрдүн тилдик жана кептик 2 тибин бөлүп карайт [2].

Жогорудагы классификация чет тилдерди окутуу методикасына таянып салыштырылып берилди. Классификация анын милдеттеринин негизги максатына жараша көнүгүүлөрдүн өзгөчө типтерин бөлүп чыгууга мүмкүндүк берет (конкреттүү материалга же кубулушка ээ болуу менен байланышкан билүүнү жана көндүмдү калыптандыруучу көнүгүүлөр, оозеки жана жазуу билүүнү жана күндүмдү, алардын айырмачылыктарын эске алуу менен диалогдук жана монологдук кепти калыптандыруучу көнүгүүлөр).

Комплекстүү көнүгүүлөрдүн жыйындысы практикалык жактан көндүмгө ылайыкталган көнүгүүлөрүнүн подсистемасын түзөт. Көнүгүүлөрдүн системасы өзүнө подсистеманы камтыйт.

Диалогдук кептин билүүлөрүн өөрчүтүүчү максаттуу окуу кыймыл-аракеттин комплексинде үйрөнүп жаткан тилдеги диалогдошууга мүмкүнчүлүгүн өөрчүтүүчү көнүгүүлөр да, ошондой эле даярдоочу көнүгүүлөр кириши керек [3]. И.В.Рахманов оозеки кепке үйрөтүүдө милдети, материалдын мүнөзү жана анын аткарылыш ыкмасы боюнча көнүгүүлөрдүн 3 тибин сунуш кылат. И.Ф.Салистра кептик билүүнүн грациясында негизделген жана үйрөтүүнүн жүрүшүндө анын орун алышын чагылдырган көнүгүүлөрдүн типологиясын көрсөтүү: баштапкы (этиштерди жактоону, зат атоочторду жөндөөнү, тилдик кубулуштарды таанып билүүнү түзүп чыгуу); кепке чейинки (ар кандай түрдөгү үлгүгө салынган көнүгүүлөрдүн татаал тилдик комплекстерин билүү жана кайрадан калыбына келтирүү); кептик (оозеки жана жазуу кепти түшүнө билүү жана өзүнүн оюн билдире алуу);

Жыйынтыктап айтканда, орус окумуштууларынын пикирлерине таяна турган болсок, (И.Ф.Салистра, И.В.Рахманов жана башкалар) диалогдук кепте сүйлөшүп жаткан эки же андан көп адамдардын пикир алышууда бири-бири менен адекваттуу мамилелери, эмоциялык сезимдери, репликаларынын бирине-бири жуурулуусу, ошондой эле берилген суроолордун жооп катары репликалары карама-каршы жагдайларды сүрөттөө менен коштолот. Мындай жагдай кыргыз тилинде, орус тилинде же болбосо чет тилдеринде табигый көрүнүш болуп саналат. Ушундан улам окутуучу тайпанын үйрөнүү (A1, A2) деңгээлине жараша көнүгүүлөрдүн системасын же подсистемасын өзү гана ылайыктап түзүп, окутуу процессин алда канча натыйжалуулугун жогорулата алат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Пассов Е.И. Коммуникативные упражнения. Пособие для преподавателя, М., - Л. «Просвещение», 1967г.
2. Скалкин В. Л. Коммуникативные упражнения на английском языке; М; «Просвещение», 1983г.
3. Скалкин В. Л. Обучение диалогической речи. Пособие для учителей. – К., Радянская школа, 1989г.
4. Быстрова Е. А. Теоретические основы обучения русской фразеологии в национальной школе, М. «Педагогика» 1985.
5. Шубин Э.П. Основные принципы методики преподавания иностранных языков. М. 1964
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии, М. 1946.